

Жаборюк О. А.

КАТЕГОРІЯ СТАНУ В ГЕНЕЗІ ТА ФУНКЦІОНУВАННІ. ГЕРМАНО-СЛОВ'ЯНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

Еволюційним поштовхом до виникнення категорії стану на певному етапі розвитку мови стало порушення "балансу" між певним станом розвитку останньої та мисленням - новим когнітивним витком у осягненні людиною довколишньої дійсності. А точніше - суперечність між усталеним однонаправленим характером сполучуваності між собою лексичних одиниць, яка склалася на той час, та динамікою мислення, яке прагнуло до здійснення інверсії думки."

Ця суперечність між мовою та мисленням, яка виявлялася у лексичному блокуванні руху мислення, була усунена завдяки створенню у системі мови нових граматичних форм, відомих у лінгвістиці як форми стану.

Процес формування форм стану проходив у природній мові неоднозначно. Мислення, у пошуках найефективніших засобів вираження інверсії думки, пробивалося не лише крізь граматику, ай крізь інші пласти мови, наслідком чого є наявність у кожній конкретній мові не одного, а, принаймні, двох-трьох станових утворень. Свідченням домінуючої ролі мислення у цьому процесі є, зокрема, те, що коло станових утворень, наявних у різних мовах, за своїми формами фактично збігається. Інша справа, що їх функціональна роль у сучасному синхронному різі цих мов неоднакова: одні станові форми вийшли на передній план і стали основними, інші ж існують у них як рудиментарні.

У колі станових форм особливе місце належить такій розповсюдженій у більшості індоєвропейських мов формі стану, як морфолого-синтаксична форма "бути + дієприкметник минулого часу". Ця форма, вочевидь, виявилася найбільш придатною для вираження інверсії думки, а раз так - то найбільш показовим прикладом взаємодії між граматиною та лексикою, здійснюваної за допомогою мислення.

Утворенню цієї станової форми, як відомо, передувало утворення дієприкметника минулого часу, вирішальним фактором у виникненні якого була не стільки форма минулого часу дієслова [8, 471],

* В основі визначення граматичної сутності категорії стану лежить запропоноване нами трактування структури предикації як носія конкретної елементарної думки. Див.: монографія автора [3, 94-97], стаття [5, 69-74].

скільки все той же усталений однонаправлений характер сполучуваності між собою лексичних одиниць і, зокрема, лексико-формальне межування дієслова-присудка у формі минулого часу з іменником-додатком. Ця близькість починає поступово переосмислюватись у напрямку модифікативної структури, а дієслова-присудок - набувати прикметникових ознак. О. С. Мельничук, зокрема, вказує, що "у праслов'янській мові первісною функцією дієприкметника була атрибутивна функція вираження якісної характеристики предмета за його дією та станом" [цит. за 1, 201]. Як і прикметник, новоутворена частина мови - дієприкметник теж виступає у функції предикатива. Подальший розвиток вільного синтаксичного сполучення "бути (зостати) + дієприкметник минулого часу-предикатив" йде по лінії набуття ним (цим сполученням) аналітичних ознак дієслова, що, врешті-решт, і призводить до утворення форми пасивного стану.

Цей процес ішов аналогічним шляхом у більшості мов індоєвропейського походження. Доказом цього, як і домінуючої ролі мислення у цьому процесі, є не лише сам факт наявності у цих мовах вищезгаданої структури, а й її омонімічність", яка, до того ж, виявляє себе однакою чином не лише у близьких мовах, але й у мовах суттєво відмінних за структурою. Так, у одних випадках ця структура є вільним синтаксичним сполученням дієслова-зв'язки та предикатива (1), у межах якого вона, власне, й утворилася; у інших - аналітичною формою дієслова у формі пасиву (2); у ще інших - вона є формою, яка дозволяє подвійне семантичне і граматичне трактування (як вільного синтаксичного сполучення, так і дієслівної форми пасива (3)). У поодиноких випадках (для германських мов - дещо частіше) ця структура може бути й формою, синонімічною перфекту (4). Проілюструємо це прикладами з англійської та української мов* (номер прикладу відповідає номеру вищевказаного граматичного значення):

(1) *The show was beaten down on the walks in the street but it puffed on the root peaks* [J. Steinback],

Двері були підперті кілком знадвору [М. Кошобинський]. *Його броня і щит у кількох місцях були погнуті мечем* [С. Д. Сняренко]. *На цей раз сержант був виголений, чистий, вдоволений* [О. Гончар]. *Ці курені були побудовані з доброго лісу* [О. П. Стороженко].

(2) *"I have been beaten before", he said...; "I have been beaten worse than you can ever beat me* [R. Kipling].

За мого життя та ще й мене бито [Укр. приказка]. *А я був битий і словами і своїми власними думками* [Л. С. Мартович]. *Мірою ваги вважається те,*

як воли рушать межу, дарма що під колеса буде дрючок підкинута" [Г. Барвінок].

(3) *The window hung with old cretonne and owning green shutters that were never closed* [J. Sallinger],

Хата часто не замечена в неї, на лаві наляпано [А. Ю. Тесленко]. *Не пустує хата, надбано в коморі* [П. А. Грабовський]. *І стоги не вкриті, і покої не мазані, і сволок не митий, і челяді нема дома* [Т. Шевченко]. *Ваша карта бита* [М. Г. Стельмах].

(4) *You should've heard the crowd, though, when he was finished.*

You should've puked [J. Sallinger]. *Он был выпивши (прос, розм.)*

Досить цікавою, на наш погляд, є взаємодія граматики та лексики у процесі формування іншої станової форми - форми дієслова з т. з. "часткою" - ся. Ця форма пасиву, як і попередня, теж є характерною (тією чи іншою мірою) для більшості індоєвропейських мов.

Особливо добре ця форма прижилася у слов'янських мовах, де за її допомогою утворюється пасивний стан від дієслів недоконаного виду.

Поява цієї форми, як і вищевказаної, теж завдячує мисленню, яке, у пошуках засобів здійснення інверсії думки, не могло оминати своєю увагою й такий "зручний" для цього засіб, яким є зворотний займенник "себе" (у скороченій формі - "ся"), лексичне значення якого містить у собі ідею "інверсії". Особливістю займенника "себе" було й те, що у слов'янських мовах, на відміну від германських, він один обслуговував усі особи [8, 260-261]. Ці фактори, безумовно, не могли не сприяти закріпленню його у цих мовах у ролі однієї з форм вираження стану.

Цікаво, що у подальшому розвитку цієї станової форми значну роль відігравав уже не опосередкований, мовно-мисленнєвий взаємозв'язок між граматику та лексикою, завдяки якому ця станова структура з'явилася, а зв'язок прямий, безпосередній. Цей факт, власне, і призвів до омонімічності дієслівної форми на "-ся": появі у цій структурі ще одного компонента -т. з. "рефлексивних" дієслів, які на відміну від станової форми на "-ся" мають суто-національно-специфічний характер.

* Критерії розмежування граматичних омонімів у структурі «бути + дієприкметник минулого часу» розроблені автором статті і апробовані на матеріалі англійської мови. Див. [4, 123-127].

* Ілюстративний матеріал з англійської мови взятий із систематичної вибірки автора статті (20.000 вживань). Українські приклади запозичені з теоретичних джерел [1, 202-209].

Як же відбувався подальший розвиток становової структури на "-ся"? Цей процес, як свідчать мовні факти, йшов у напрямку все більшої граматикалізації займенника "-ся": приєднанню його до дієслівної основи, найбуття ним абстрактного значення засобу дитранзитивації певного смислу дієслова. Таким чином, зворотний займенник поступово перетворюється на граматичний засіб утворення пасивної форми від дієслів недоконаного виду. Наприклад: *Дім будується робітниками.* *— *Робітники будують дім. Дім будує себе. Дім хмарою заступить сонце перед вами і навіки проклянетесь своїми синами* [Т. Шевченко].

Та, приєднавшись до дієслівної основи, у окремих випадках граматикалізована частка "-ся" внаслідок метафоричного переосмислення станового вживання дієслова, зростається з лексичним змістом останнього, утворюючи, по суті, нову лексичну одиницю, яка починає функціонувати як самостійне дієслово. Таким чином, частка "-ся", поряд із синтагматичною функцією форми пасивного стану, набуває й парадигматичних ознак, спричиняючи появу т. з. "рефлексивних дієслів".

Цікаво, що у багатьох випадках первісний зв'язок зі становою формою у цих рефлексивних дієсловах ще простежується. Ці випадки слід кваліфікувати, на наш погляд, як випадки перехідного характеру (випадки подвійного граматичного трактування), як і у випадку станової форми "бути + дієприкметник минулого часу".

Отже, дієслівна форма на "-ся" (особливо характерна для слов'янських мов), як і форма "бути + дієприкметник минулого часу", теж має складний омонімічний характер: у одних випадках ця форма є пасивною формою дієслова (*Лист підписується зараз директором. Директор зараз підписує лист* (а)); У іншому - це рефлексивне дієслово (*Смеркається. Я валюсь з ніг від втоми. Я извиняюсь (рос. розм.)* (б)); і, нарешті, ця форма може виступати як перехідний випадок, який допускає подвійну граматичну інтерпретацію (*Не полощуться од вітру на човнах вітрила білі*) [Л. Українка] *— (?) *Не полоще вітер білі вітрила на човнах*). Останній випадок більш тяжіє, на наш погляд, до рефлексивних дієслів, оскільки засвідчує більшу близькість до пасивної моделі, за якою він утворився внаслідок метафоричного переосмислення, ніж до свого активного трансформу. Порівняймо: *Білизна щодня полощеться в річці (жінками)*— Жінки щодня полощуть у річці білизну*).

Формування рефлексивних дієслів відбувається й іншими шляхами. Значну роль відіграє у цьому процесі аналогія (*смеркатися, извиняються, убирається (рос. розм. в значенні прибирати), валитися з ніг тощо*).

Окремої уваги заслуговує формування таких рефлексивних дієслів, як *дивуватися, сміятися, боятися* тощо. На жаль, жоден з етимологічних словників, з якими ми консультувалися, не розкриває їх рефлексивної природи [2, т. I, 242, 219; 7, 41; 9, т. 3, 688]. Ми ж вважаємо, що ці дієслова утворилися за зразком дієслова *дивуватися*, яке є етимологічним зрощенням фрази "*диву дивуватися*". Ця фраза й

досі є вживаною у сучасній російській мові. Ймовірно, що подібна модель була продуктивною у праслов'янській мові і вживалася для вираження почуттів. А тому цілком можна допустити, що дієслова *смiятися* та *боятися* етимологічно низходять саме до цієї моделі: *смiху даватися (пiддаватися)*. Цікаво, що слово "*боятися*" та слово "*бoг*" етимологічно низходять до давньоіндійського "*bhayate*": *bhajate* [2, 242, 219], що дозволяє припустити можливість низходження дієслова "*боятися*" до фрази "*богу даватися*". тобто доручали свою долю волі божій.

Взаємодія між граматичним та лексичним компонентами мови зіграла не лише важливу роль в еволюційному становленні категорії стану. Не менш важливою є ця взаємодія і для синхронного функціонування останньої. Показово, при цьому, що характер цієї взаємодії, її сутність, є, фактично, аналогічними в обох випадках. Як і у процесі еволюції, взаємодія між граматикою та лексикою повністю підпорядкована мисленню, тобто є мовно-мисленнєвою. Що ж до сутності, то її роль полягає у підтриманні певного балансу між лексичними та граматичними компонентами мови, якими мислення послуговується, добираючи необхідні засоби вираження. У випадку необхідності існуючі "лакуни" одного рівня мови доповнюються за рахунок ресурсів іншого. Тоді ж, коли ці "лакуни" за певних обставин начебто самі по собі усуваються, відключається, відповідно, й той мовний засіб, яким послуговується мислення для їх заповнення.

Саме це явище - накладення "вето" на стан, як на надлишковий, і лежить в основі досить відомого та дискусійного в германістиці факту: блокуванні невеличкою групою транзитивних дієслів, а, точніше, - їх певних смислів, трансформації в пасивний стан. До цих дієслів належать, зокрема, такі англійські дієслова, як *to resemble* (*He resembles his father*), *to marry* (*John married my sister*), *to have* (*She has blue eyes*). Багато з подібних дієслів англійської мови співпадають з дієсловами німецької мови [11, 144-145; 12, 62-63]. Списки цих дієслів різняться від автора до автора. Загальноприйняте трактування цього явища зводиться до надання йому статусу виняткового. Цей факт слугує також одним із поважних аргументів доказу асиметричності станових відношень, передусім, активу та пасиву [6, 212].

Насправді ж цей факт аж ніяк не є винятковим. Він цілком вписується в систему станових відношень, повністю підпорядковуючись граматичній сутності цієї категорії як засобу здійснення інверсії думки. Відсутність у вищезгаданих дієслів пасивного трансформу пояснюється дуже просто, а саме - відсутністю у цьому потреби. І дійсно, навіщо потрібно здійснювати інверсії думки у висловленнях *John resembles his father* (нім. мова: *Er ähnelt seinem Vater*) та *John married my sister*, коли вже у лексичному смислі цих дієслів закладена ідея повної симетрії відношень між двома компонентами, співвідносними у вищенаведених реченнях з підметом та додатком.

Порівняймо: *The father resembles John* (нім. мова: *Der Vater ähnelt ihm*).
My sister married John.

Аналогічне смислове наповнення - симетричні відношення або ж відношення, максимально наближені до симетричних - виявляють й інші дієслова, які зараховуються до цієї групи: *The hat suits (becomes) her*; *The hall holds 100 people* (нім. мова: *Der Saal faßt 100 Menschen*; *Das Dorf zählt 1000 Einwohner*); *The road follows the river* тощо.

Це, власне, і є головною причиною, з якої ці дієслова (сенси цих дієслів) у пасивному стані не вживаються.

Що стосується випадків (*He has a big house* (англ.)), то вони пояснюються дещо по-іншому. Щоб зрозуміти, у чому тут справа, пасивізуємо це висловлення: *A big house is had by him*. Аналізуючи семантику отриманого трансформу, бачимо, що його останні три компоненти *had by him* повністю накладаються на семантику присвійного займенника *his*, вживання якого цілком може замінити собою у разі необхідності інвертування думки громіздку пасивну форму: *A big house is his*. Отже, відсутність пасивної форми у висловленнях цього типу ми пов'язуємо з уживанням в них відповідних присвійних займенників.

Отже, взаємодія між граматичним та лексичним компонентами мови відіграє значну роль як в еволюційному розвитку мовних явищ, так і в їх функціонуванні у синхронному зрізі мови (мовлення). Ця взаємодія може відбуватися між цими компонентами як безпосередньо, за внутрішніми законами певної мови, так і за допомогою мислення, підпорядковуючись останньому. Перший тип взаємодії зумовлює національну специфіку породжуваних ним явищ, другий лежить в основі мовних універсалій. Обидва типи взаємодії досить чітко проступають у такій важливій лінгвістичній універсали, як категорії стану, відіграючи суттєву роль в її еволюції та функціонуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. - К.: Наукова думка, 1982.-247с.
2. Етимологічний словник української мови (в семи томах). - К.: АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1982. - Т.І. - 631 с.
3. Жаборюк О. А. Категорія стану в сучасній англійській мові та індоєвропейський синтаксичний процес. Теоретичні аспекти. - Одеса: Маяк, 1998. - 205с.
4. Жаборюк О. А. Англійська структура be + - ed та її омонімічний характер // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. - Ізмаїл, 1001. -Вип. 10.- с. 123-127.
5. Жаборюк О. А. Про мовний і логічний аспекти предикації (на матеріалі англійської мови) // Мовознавство. - К., 2000. - № 1. - С.69-74,
6. Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка - М.: Высшая школа, 1976-285 с.
7. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. - М.: Гос. изд-во ин. и нац. словарей, 1958. - 1286 с.
8. Теньер Л. Основы структуры синтаксиса, (пер. с фр.)- М.: Прогресс, 1988. - 653 с.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (в 4-х томах). - М.: Прогресс, 1986.- 831 с.
10. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителя.- М.: Просвещение, 1971.-537 с.
11. Heibig H, Buscha I. Deutsche Grammatik. - L.: VEB Verlag Enzyklopädie, 1974.-628 S.
12. Schendels E. Deutsche Grammatik. - M.: Vysäaja Skola, 1979. - 399 с.